

Турсунова Айгул Аскаровна

И.Арабаев атындагы КМУ чыгыш тилдери кафедрасынын окутуучусу

Турсунова Айгуль Аскаровна

Преподаватель кафедры восточных языков КГУ им И. Арабаева

Tursunova Aigul Askarovna

Lecturer of the Department of Oriental Languages of I. Arabaev KSU

**ЖАК КАТЕГОРИЯСЫНЫН МААНИЛИК АНАЛИЗИ
(КЫРГЫЗ ТИЛИ МЕНЕН ТҮРК ТИЛИ НЕГИЗГЕ АЛЫНДЫ)**

**СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КАТЕГОРИИ ЛИЦА
(НА МАТЕРИАЛЕ КЫРГЫЗСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ)**

**SEMANTIC ANALYSIS OF CATEGORIES OF PRONOUNS IN SUFFIX FORM
(IN THE KYRGYZ AND TURKISH LANGUAGES)**

Аннотация: Баарыбызга маалым болгондой жак категориясы этишке да, зат атоочко да мүнөздүү категория. Пикир алышууда, аңгемелешүүдө катышкан сүйлөөчү тарап, угуучу тарап сыяктуу маанилер тилде атайын формалар же мүчөлөр менен туюнтулат. Бул жактык өзгөчөлүктү билдирүүчү формалар жак категориясынын сырткы көрсөткүчү болуп саналат. Жак мүчөлөр этиштерге уланып кыймыл-аракеттин субъектиге болгон жак, сан боюнча катышын билдирет. Ал эми маани жагынан жак мүчөлөр бири-биринен айырмаланып турат. Биз бул эмгегибизде кыргыз тилиндеги жак категориясын маанилик жактан анализдемекчибиз. Маанилерди аныктоодо белгилүү жазуучулардын эмгектеринен алынган мисалдарды колдонуу менен маанини ачып берүүгө аракет кылдык. Айрым учурларда түрк тили менен салыштыруулар берилип, түркчө адабий китептерден да мисалдар көрсөтүлдү.

Негизги сөздөр: жак категориясы, этиштин жакталышы, кыргыз тили, түрк тили, жак категориясынын мааниси, жак категориясынын анализи.

Аннотация: Категория лица - есть необходимая категория языковой мысли, присущая ей по самой ее сущности ведь без лица говорящего не может быть и речи, лицо говорящее необходимо предполагает лицо слушающее, и оба эти лица необходимо предполагают внешний мир их объемлющий, являющийся для них третьим лицом. Три лица - это три основных точки языкового сознания. Принадлежит к числу универсальных категорий, в разных формах обнаруживающихся в языках разных систем, категория лица, как, впрочем, и другие семантические (понятийные) категории, выражает не только индивидуальные особенности, возможности человека, участие/неучастие в коммуникации, но и ту социальную систему, на которую он включен, то есть выполняемые им социальные функции, а также национальную этнокультурную специфику общения каждого языкового коллектива. Поэтому исследование данной категории на материале не одного, а двух генетически родственных языков, органично вписывающееся в перспективные для современной науки, дает возможность описания однотипной ситуации средствами разных языков, позволяет обнаружить такие закономерности и особенности в системе сопоставляемых языков, которые остаются скрытыми при их внутреннем изучении.

Ключевые слова: категория лица, спряжение глагола, кыргызский язык, турецкий язык, семантика категории лица, анализ категории лица.

Annotation: It is known fact that categories of pronouns in suffix form are related to verbs and nouns as well. In conversation, creating a dialogue, participating speaking party, and listening party are being determined and recognized by special forms or suffixes. These type of pronouns in suffix form are suggested to be the external measurement of pronouns' categories. Suffixes are being added to verbs, and delivering the information regarding the quantity, relativity to which party the verbs belong to. Approaching from the semantic side, these suffixes do have differences among them.

In this research, we are conducting semantic analyses of categories of pronouns in suffix form in the Kyrgyz Language. In the determination of the meanings, examples from the works of well-known writers were used for broadly explanation. In special cases there were given comparisons with the Turkish Language, and extracted examples from the Turkish literature.

Keywords: category of pronouns, verb conjugation, Kyrgyz language, Turkish language, the meaning of the categories of pronouns, analysis of the categories of pronouns.

Ар бир заттын өзүнө тиешелүү жак мүчөлөрү бар. Алар жакты билдирүү менен бирге эле сандык өзгөчөлүктөрдү да (жекелик жана көптүк) туюндурат. Жак категориясы боюнча зат атоочтор да, этиштер да өзгөрө берет. Жак мүчөлөр сырткы түзүлүшү боюнча 2 ге бөлүнөт.

1). Жак мүчөлөрдүн толук түрү (-мИн, -сИң, -сІз, -бІз, -сІңар, -сІздар ж.б.).

2). Жак мүчөлөрдүн толук эмес түрү (-м, -ң, -ңыз, -к, -ңар, -ңыздар ж.б.).

Бул эки топто тең 3-жак мүчөсүз берилет. Толук жак мүчөлөрдө гана 3-жак, кээ бир этиштерге уланганда –т мүчөсү менен келет: келе-т, ойноп жата-т.

Жак мүчө менен таандык мүчөнү адаштырбоо керек. Жак мүчөлөр этиш сөздөрдөн кийин жана баяндоочтук милдетти аткарган атоочтордон кийин келип этиштин категориясы катары каралса, таандык мүчөлөр атоочтордон кийин келип зат атоочтун категориясы катары каралат. Алардын ортосундагы айырманы сүйлөмдөгү маанисинен жана басымдан да билсек болот. Жак мүчө басымсыз айтылат, таандык мүчө дайыма басым менен айтылат: биз балабыз – биздин балабыз, сиз атыңыз – сиздин атыңыз. Көрүнүп тургандай 1-мисалдар жак мүчө менен уюшулуп басымсыз айтылса, 2-мисалдарга таандык мүчө уланып басым менен айтылды.

Жак мүчөлөрдүн маани жагынан анализи.

Грамматикалык жактан алып карасак жак мүчөлөр, сөздөргө уланып алардын кайсыл жакка тиешелүү экенин билдирүү менен бирге эле алардын жекелик же көптүк санда экенин да туюндурат: мугалим-мин (1-жак, жекелик сан), мугалим-сиңер (2-жак, көптүк сан). Толук жак мүчөлөр көбүнчө зат атоочторго уланып тиешелүүлүк, сандык өзгөчөлүктөрдү билдирсе, толук эмес жак мүчөлөр көбүнчө этиштерге уланып кыймыл-аракеттин кайсы жак тарабынан аткарылгандыгын билдирет. Ошентип жак мүчөлөр атоочторго, этиштерге уланып ар кандай маанидеги сөздөрдү түзөт:

1. Тиешелүүлүк, сапаттык маани. Көбүнчө зат атоочторго уланып тиешелүүлүк, сапаттык маанилерди туюндурат:

Сен Өмүрбек аксакалдын кызы Айдайсың [б. 266-б.].

Бүгүн чөп чабыкта Сейдакмат **жалгыз** болчу [1. 18-б.].

Орозкул оолжуп келатыптыр, **мас** [1. 21-б.].

Тиешелүүлүк, сапаттык маани боюнча түркчө мисалдар да өтө арбын. Түрктөрдүн улуу жазуучуларынын бири Орхан Памуктун чыгармасынан мисал карай турган болсок:

Utancı unutmak için seni düşündüm Nilgün, sen suçsuzsun [8. s. 389].

Uyurken yüzün daha güzel olur [8. s. 389].

O kadar iğrenç**siniz** ki, bazen ben kendimi yapayalnız hissediyorum. Yarısı **rezil**, yarısı **budala** [8. s. 389.].

2. Сан өлчөм мааниси:

Эми бүгүндөн баштап мен, сен, дүрбү үчөөбүз**бүз**. Малчылар мал артынан тоодо жүргөнү менен айыл-айылында там салып жаткандары **көп**. [1. 21-б.].

Ошондой эле оозеки тилде да сан атооч менен жак мүчө биригип келип ал-ахыбалды билдирген маанини туюндурат:

-Кандайсың? –Беш**мин**.

Сан өлчөм маанисин түрк тилинде да кездештирсе болот:

-Kaçınız burdas**ınız**?

-İkimiz**iz**.

3. Чакчыл формасы мааниси:

Сени менен сүйлөштүрө-мүн (мен).

Азыр келе-биз (биз).

Жылуу кийин, мага жардам бере-сиң [1. 97-б.].

Түркчөдө:

Konuşturur-**um** (ben), şimdi gelir-**iz** (biz), yardım eder-**sin** (sen).

4. Сылык маани:

Бул мааниде сүйлөөчүнүн тыңдоочуга болгон сый мамилеси туюндурулат. 2-жак көптүк түр –сыңар мүчөсү, кээде көптүк мааниде эмес, жекелик **сылык** мааниде колдонулат:

Бүгүн силер жооптуу**суңар**. Жеңе буга силер күнөөлүү**сүнөр**. ж.б.

Түркчөдө:

Sorumlus**unuz**, suçlus**unuz**.

Ошондой эле бул жак мүчө этиш сөздөргө да уланып, көптүк мааниде эмес, ушул эле сылык мааниде да колдонулган учурлар көп кездешет:

-Кана, **Абылкасым**, Өмүрбек аксакал айткан иштерди Шыгай бөлөңүзгө түшүндүрүңүз!- деди Сагынбек. [6]. Менимче ошондой. Сиз кандай деп ойлой**суз**? - деп Сагынбек **Абылкасымга** карады. [6].

Ушундай эле көрүнүш түрк тилинде да кезигет:

- Neye böyle uart**ınız**, **Natice Hanım**? dedim. [4. s.78].

5. Кесипти, кызматты билдирген маани:

Мен студент**мин**, сен айдоочу**суң**, ал токойчу ж.б.

Токойчу ошонусу менен токойчу да. [1. 19-б.].

Ben bu Lehistanlıy**ı** tanırım. Elçidir o, elçi! [3. s. 267].

6. Жалпы жак мааниси:

а). 2-жак жекелик –сың жак мүчөсү, айрым учурларда кыймыл-аракеттин конкреттүү 2-жакка эмес, үч жакка бирдей тиешелүү экендигин билдирет. Мындай учур көбүнчө макал-лакаптарда кездешет:

Иштесең тиштей**сиң**. Жазда эмне эксең күздө ошону аласың (Макал).

Бул мисалдарда көргөнүбүздөй, -сың мүчөсүнүн мааниси 2-жак жекелик мааниде эмес **жалпы жак** маанисинде берилип жатат. Түрк тилинде да бул маани макал-лакаптарда көп кезигет:

Çalışırsan kazanırsın. Çok açılma soğuk alırsın. [2].

б). Ошондой эле бул жалпы маанинин **эмоцияны** билдирген тарабы да бар:

- Кыргызстандын сулуулугуна таң каласың. (Kırgızistan'ın güzelliğine hayran kalırsın).

- Жайлоодо таза абадан дем алып, таза суудан ичип жыргап дем аласың. - Өзгөчө эр жетип калган балаң менен ээрчишип эл аралап басып калганыңда, же балаңдын төбөсү көрүнүп, эл арасында жүргөнүн көргөнүңдө – не деген бакытка чөмүлбөйсүң! [9. 6-б.].

Бул мисалдарда да көргөнүбүздөй –сың жак мүчөсү 2-жакка гана айтылган жок, жалпы үч жакка бирдей эмоцияны билдирүү менен туюндурулуп жатат.

с). 3-жактын –т мүчөсү, негизинен 3-жак сөзгө катышпаган тараптын кыймыл-аракетин билдирет. Бирок айрым учурларда кыймыл-аракеттин бир жакка эмес **жалпы** баардык жакка тиешелүүлүгүн да көрсөтөт:

Мындайларды: « ак көңүлдүн аты арыбайт, аты арыса да өзү жарыбайт» деп коет эмеспи. [1. 14-б.].

Мындай учурлар кыргыз тилинде макал-лакап, фразеологизмдерде кенири колдонулат:

Көрө көрө көсөм болот, сүйлөй сүйлөй чечен болот.

Мүйүздүү болот деп кулагынан ажырайт. ж.б.

7. Жөндөмө мүчөлөрдүн жардамы менен түзүлгөн маанилер:

а). Жатыш, чыгыш жөндөмө мүчөлөлөрүнөн кийин келип, адамдардын **жердигин**, каяктан экенин билдирет:

Нарын-дан-мын, Ош-тон-мун, Чүй-дөн-мүн ж.б.

Түрк тилинде бул маани –lı,-li мүчөсү менен берилет:

Narın-**lı-y-ım**, Oş-**lu-y-um**.

б). Жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү менен бирге келип сүйлөөчүнүн **ордун** билдирет:

Азыр аскер-де-мин.

Биз конок-то-буз.

Апам Бишкек-те.

Түркчөдө:

asker-**de-y-ım**, misafirlik-**te-y-iz**, Bişkek-**te**.

с). Жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнөн кийин келип сүйлөөчүнүн, тыңдоочунун жана 3-тараптын **жаш-курагын** билдирет:

Мен 30 жаш-та-мын.

Сен 30 жаш-та-сың.

Ал 30 жаш-та.

Түркчөдө да ушуга окшош эле түзүлөт:

20 yaş**ta**yım.

20 yaş**ta**sın.

20 yaş**ta**.

д). Жатыш жөндөмө мүчөсү менен биригип **мезгилдик** маанини түзөт:

Кычыраган кыш-та-быз.

21-кылым-да-быз.

Күз берекесин төккөн маал-да-быз.

Күлгүн курак-та-сыңар. ж.б.

Түрк тилинде:

Kıştayız.

21-asırdayız.

Sonbahar mevsimindeyiz v.s.

8. Убакыт-ченем мааниси:

Заттарга жана заттан кийин келе турган жардамчы этишке уланып убакыт-ченем маанисин, кыймыл-аракеттин кайсы убакта, чакта болорун туюндурат:

Мугалим болчу-**суң** (өткөн чак);

Мугалим-**сиң** (учур чак);

Мугалим болор-**суң** (келер чак).

Түрк тилинде бул мааниде да кыргызча менен окшоштук байкалат:

Öğretmendi**n** (өткөн чак);

Öğretmensi**n** (учур чак);

Öğretmen olacaksi**n** (келер чак).

9. Эмоция мааниси:

а). Жак мүчөлөр жана алардын 3-жак мүчөсүз варианты эмоция маанисин берүүдө көп колдонулат. Мүчөсүз жак, сын атоочтор менен бирге келип атооч сөздүн маанисин, сыпатын күчөтүп көрсөтөт, ошондой эле сүйлөөчүнүн тыңдоочуну сооротуу, жооткотуу, кубаттоо маанисин туюндурат:

Таарынба, портфелиң эң **сонун!** (Darılma, şantan çok **güzel!**) [1. 20-б.].

Бул жерде баланы сооротуу, жооткотуу, кубаттоо маанисин туюндуруу менен бирге эле портфелдин сыпаты күчөтүү менен берип жатат.

Ошондой эле аео, боор ооруу эмоциясын билдирет:

Ак көңүл **байкуш** экени бир көргөн адамга көрүнүп турган **бечара**. (Saf bir **gariban** olduğu onu ilk gören adama da belli olan bir **zavallı**) [1. 14-б.].

Мындан сырткары мактоо, кубаттоо маанилерин туюндурат:

-Алып коюңуз! – деп эл чуулдап жиберешти.

– Сага да **алкыш!** [б. 303-б.].

Момун, элпек деген ушундай **киши!** (Mumin, çevik biri işte böyle bir **adamdır!**) [1. 13-б.].

Мисалыбызда көрүнүп тургандай кыргыз тилиндеги мүчөсүз жак мүчө түрк тилинде көбүнчө –Dİr, -DUr (bildirme eki) мүчөсү менен берилет.

б). Сүйлөөчүнүн тыңдоочуга жана 3-жакка (сөзгө катышпаган тарапка) карата болгон орой мамилесин, коркутуу, жемелөө, кейигендик, өкүнгөндүк сыяктуу маанилерди да туюндурат.

Мисалы кыргыз тилинде күнүмдүк жашоодо, талаш-тартыштарда:

Өлөсүң!, Көрөсүң!

сыяктуу коркутуу маанисиндеги сөздөр кенири колдонулат. Ошондой эле жак мүчөлөрдүн орой, жемелөө маанини туюндурган учурлар да кездешет:

Ишиң болбосун аны менен! [7. 39-б.].

Бйламактан көзү аксын! – деп Орозкул жарылып кетчүдөй бакырды [1. 67-б.]

Bu dünyada ne var ondan başka? Allah belasını versin!.. [5. s.18]

Эми сага киши жетеби, сен эле кыйынсың! [9. 20-б.]

Бул сүйлөмдө жемелөө менен бирге эле какшык мааниси да бар. Айрым учурларда сүйлөөчү менен тыңдоочу сүйлөшүп жатып кепке катышпаган 3-жакка карата сыйлабастык кылып, орой мамиледе сүйлөшкөн учурлары кездешет:

Муну да жазып кой. Буга да айтып кой.

Мындай учурларда 3-жак алар менен чогуу отурса деле аны атынан атабай, муну, буга, мобул неме, мунуң деген сөздөрдүн колдонулушу 3-жакка өөн учурайт, орой кабыл алынат: Сен баары алдашат, карап турсаң мунуң да алдайт [9].

Мындан сырткары сүйлөөчүнүн өкүнгөндүгүн, кейигендигин билдирген учурларда колдонулат:

Э, кайсы бирин айтасың! [9. 66-б].

10). Терс форманы билдирген маани: Кыргыз тилинде жак мүчө уланган сөздөрдүн терс формасы эмес жардамчы этиши аркылуу түзүлөт (түркчөдө **değil**).

«Токой мал эмес жайылып кеткидей, бирок түйшүгү малдыкынан кем эмес» [1. 18-б.].

11). Сезимдик, менталитеттик маани: Коомдогу башка элдерде да көрүлгөндөй эле кыргыз элинин менталитетинде да – кандайсын? деген суроого өзүн жаман сезип турса да – жакшымын деп жооп берүү калыптанып калган. (Түрк тилинде: -nasılsın? –iyiyim.).

12). Адресаттын түрүн көрсөткөн маани.

а). Адресаттын жаш өзгөчөлүгүнө карата айтылган маани: Кыргызда өзүнөн чоң, улуу, сыйлуу кишиге **ал** эмес, **ал киши** делет. Ал киши деп кайрылышат. Мындай кайрылуу адамдын интелектин, маданиятын да көрсөтүп коет. Ал эми Түркияда тескерисинче жаш курагы кичүү болгондор өздөрүнөн улууларга карата **сен** деп кайрылышат. Бул алардын жакындык даражасын билдирет. Эгерде **сиз** деп кайрылышса аларда, чоочун бирөөгө кайрылып аткандай маанини берип калат.

б). Адресаттын географиялык абалына карата берилген маани. Түштүк жакта айрым жерлерде келиндин күйөөсүнө карата **сиз** деп сый менен кайрылышы. Ошондой эле кыргызда кээ бир жерлерде кудаларга карата сый маанини бериш үчүн да **сиз тарап** деген сөз калыбы колдонулат.

с). Тергөө мааниси. Кыргызстандын айрым аймактарында келиндин кайын журтун тергеп айткан учурлары азыркы учурда да кездешет. Бул көрүнүш байыркы учурларда кеңири колдонулгандыктан эл арасында көбүнчө эски, кары адамдардын тергеп сүйлөгөнүн учуратуу мүмкүн. Мисалы, кайненелерин атынан атабоо түшүнүгү азыркы күндө деле кездешет. Ошондой эле байыркы убактатарда келин кайнисин атынан айтпастан же **сен** дебестен **бала** деп кайрылган. Азыр бул көрүнүш жокко эсе. Ал эми Түркияда келин кайнилерине, өзүнөн кичүү болсо да **ağabi** деп тергеп кайрылган учурларды кездештирсе болот.

д). Жансыз адресат мааниси. Жогоруда айтылган маанилердин көбү жандуу адресатка багытталган учурлар болсо, жансыз адресатты туюндурган маанилер да бар экенини эстен чыгарбоо керек. Айрым учурларда сүйлөөчү ой-жүгүртүп жатып тыңдоочу катары жансыз адресатка карата адам сыяктуу кайрылып, жак мүчөлөр уланып берилет:

Эх **сүйүү**, адамды кандай гана кыйнайсың.

Акча - колдун кирисиң.

Жашоо - эмнеге мынча боору таш немесиң.

Мезгил баарын карытат эмеспи. [9. 52-б.]

Адамдын күлкүсү - анда санда бир табылчу береке эмеспи. [9. 68-б.]

Жыйынтыктап айтсак жак категориясы тилдеги өтө зарыл категория болуп саналат. Пикир алышуудагы үч жак (сүйлөөчү, угуучу, сүйлөшүүгө катышпаган тарап) болбосо тилди элестетүү мүмкүн эмес. Жак категориясы тилдик аң-сезимдин негизги үч багытын аныктайт. Бул категория тилдеги башка маанилик категориялар сыяктуу эле сүйлөшүүгө катышкан же катышпаган адамдардын жеке өзгөчөлүктөрүн гана аныктабастан, жалпы эле социалдык

системаны, башкача айтканда социалдык функцияларды, ошондой эле ар бир тилдик коллективдин улуттук этно - маданий спецификалык баарлашуу өзгөчөлүктөрүн да ишке ашырат.

Колдонулган адабияттар:

1. Айтматов Чынгыз, «Ак кеме», Фрунзе 1978.
2. Aksoy Ömer Asım, «Atasözleri Sözlüğü», İstanbul 1988.
3. Doğu Cengiz, «Güzel Yazılar Romanlar. Korkunç Yıllar », TDK Yayınları, Ankara 1990.
4. Güntekin Reşat Nuri, «Bütün Eserleri 1, Çalıkuşu», İnkılap Kitabevi, İstanbul 2017.
5. Güntekin Reşat Nuri, «Gizli el» İnkılap kitabevi, İstanbul 2017.
6. Жантошев Касымалы, «Биздин секретарь», Фрунзе 1964.
7. Касымбеков Төлөгөн, «Повесттер, аңгемелер 1-том, Жетим», Бишкек 2008.
8. Pamuk Orhan, «Güzel Yazılar Romanlar. Sessiz ev», TDK Yayınları, Ankara 1990.
9. Усубалиев Бейшебай, «Түн. Повесттер», Бишкек 2010.

Рецензент: к.ф.н., Искендерова Ш.А.

УДК 372.881.161.1

DOI 10.33514/1694-7851-2019-4-101-108

Чатоева Зоя Бадировна

Ж.Баласагын атындагы КУУнун орус тили факультеттер аралык кафедрасынын доценти

Чатоева Зоя Бадировна

Доцент межфакультетской кафедры русского языка КНУ имени Ж. Баласагына

Chatoeva Zoya Badyrova

Associate Professor of the Interfaculty Department of the Russian Language of the KNU named after J. Balasagyn

ДИСКУРСИВДИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТҮ КАЛЫПТАНДЫРУУ - ОРУС ТИЛИНИН ПРАКТИКАЛЫК КУРСУНУН БАШКЫ МАКСАТЫ

ФОРМИРОВАНИЕ ДИСКУРСИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ - ОСНОВНАЯ ЦЕЛЬ ПРАКТИЧЕСКОГО КУРСА РУССКОГО ЯЗЫКА

FORMATION OF DISCURSIVE COMPETENCE IS THE MAIN GOAL OF THE PRACTICAL COURSE OF THE RUSSIAN LANGUAGE

Аннотация: Окутуунун максаты негизги методикалык категория катары каралат. Орус тилинин практикалык курсун окутуунун негизги максаты аныкталды - коммуникативдик компетенттүүлүктү калыптандыруу, б.а. студенттерди университеттик окууга даярдайт. Коммуникативдик компетенттүүлүктү калыптандыруу татаал милдет болуп саналат жана Европа Кеңеши тарабынан аныкталган бир нече суб-компетенцияны камтыйт. Орус тилин чет тили катары окутууда төмөнкүдөй коммуникативдик милдет баса белгиленди: орус тилин улуттар аралык баарлашуу каражаты, орус маданияты, адистиктин